

بررسی مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی (تحلیل محتوا)

جواد یارعلی*

علیرضا شواخی*

دکتر فروغ السادات عریضی**

چکیده

پژوهش حاضر با هدف دستیابی به میزان و سهم تأثیر محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی در ایجاد مهارت‌های ارتباطی دریافت، پردازش و پاسخ در سه حیطه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و ابزار «سیستم مقوله‌بندی متغیرهای مربوط به مهارت‌های ارتباطی» انجام شده است. در مجموع ۲۷۸ صفحه تجزیه و تحلیل شد و واحد تحلیل صفحه بود. ۳۷ درصد صفحات «متن و عکس» و ۲۷ درصد «متن» بوده است. «فعالیت» ۳۵ درصد از محتوای کتابها و «متن نوشتاری» ۴۵ درصد از آن را به خود اختصاص داده است. ۱۲ صفحه هیچ مهارتی نداشته است. مهارت «برقراری ارتباط» بیش از بقیه (۷۲ درصد) و مهارت «برقراری ارتباط با جنس مخالف» کمتر از بقیه (۴۹ درصد) در محتوای کتابها وجود داشته است. در میان مهارت‌های جرأت‌ورزی، مهارت «شناخت حقوق خود و دیگران» و مهارت «تعریف و تشکر از دیگران» (۶۹ درصد)، در میان مهارت‌های همکاری، مهارت «همکاری در جامعه» (۵۴ درصد)، در میان مهارت‌های خودگردانی، مهارت

* - مدرسان دانشگاه پیامبر اعظم (ص) (مراکز تربیت معلم و آموزش عالی استان اصفهان) yarali@issedu.com
** - عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان

«استقلال مالی و معنوی» (۳۴ درصد)، در میان مهارت‌های مقابله‌ای، مهارت «جلب حمایت و موافقت دیگران» (۵۵ درصد) و در میان مهارت‌های مربوط به جامعه، مهارت «شناخت و رعایت قوانین جامعه» (۵۶ درصد) بیش از مهارت‌های دیگر مطرح شده‌اند. در مجموع کتابها از نظر ایجاد و پرورش مهارت‌های ارتباطی بسیار غنی و قوی بوده و زمینه لازم را برای رشد اجتماعی و ارتباطی دانش‌آموزان فراهم کرده است. بنابراین پیشنهاد می‌شود ضمن تکرار پژوهش روی کتابهای دیگر برای معلمان، دوره‌های آموزش ضمن خدمت و برای والدین جلسات آموزش خانواده به صورت پایه‌ای و منسجم برگزار شود. همچنین با شناسایی و کمک به دانش‌آموزانی که در فرایند رشد اجتماعی و عاطفی دچار مشکل هستند می‌توان آینده‌ای بهتر را برای جامعه رقم زد.

کلید واژه‌ها: تحلیل محتوا؛ مهارت‌های ارتباطی؛ اجتماعی؛ تعلیمات اجتماعی؛ کتاب

درسی؛ دوره راهنمایی

مقدمه

هرگونه تلاش در زمینه ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی - چه در برنامه درسی رسمی و چه در فعالیتهای فوق برنامه مدرسه - نمی‌تواند بدون ملاحظه روند رشد دانش‌آموزان در ابعاد گوناگون رشدی باشد. «مدرسه به عنوان اولین جایگاه رسمی تجربه اجتماعی کودکان نقشی تعیین‌کننده در تقویت کمروسی، پرخاشگری و انزوای اجتماعی یا پرورش مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی داشته باشد» (فاتحی‌زاده، ۱۳۸۰). هر تعامل یا ارتباط اجتماعی از سه مرحله تشکیل شده است که هر یک از این مراحل، نیاز به مهارت‌های ویژه خود را دارد و در پژوهش‌های متعدد اهمیت و ضرورت ایجاد و پرورش آنها مشخص شده است. مثلاً «برقراری ارتباط با همسالان (تیلور^۱ ۱۹۸۱) و یادگیری در محیط آموزشی (واکر و هرپس^۲، ۱۹۷۶) کودکانی که مهارت‌های اجتماعی کافی کسب کرده بودند، موفق‌تر از سایر کودکان بودند. همچنین نقص مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی تأثیری منفی بر سلامت کودکان دارد (کوئن^۳، ۱۹۷۳)، به گونه‌ای که کودکانی که از حمایت و مهارت‌های اجتماعی بالاتر برخوردار شده‌اند. در مقابله با استرسها بهتر از دیگران عمل می‌کنند. و از بهداشت روانی بیشتر برخوردارند» (پالاهنگ، ۱۳۷۸). لذا با توجه به اینکه دوره راهنمایی با گذر دانش‌آموزان از کودکی به نوجوانی و بلوغ همراه است و رشد اجتماعی، هویت‌یابی و استقلال‌یابی فرد از خانواده و والدین از اصلی‌ترین ویژگی‌های رشدی این دوره است، کتابهای تعلیمات اجتماعی باید بیش از دیگر کتابها ایجادکننده مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در فراگیران باشند. تحلیل محتوای این کتابها روشن می‌سازد که به چه میزان مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در این کتابها وجود دارد و این کتابها به چه میزان سبب ایجاد این مهارتها در فراگیران می‌شوند.

-
1. Tileor
 2. Walker and Herpes
 3. Cowen

طرح مسئله

هر ارتباط حداقل شامل سه جزء فرستنده پیام، پیام و گیرنده پیام است. مهارتهای ارتباطی نیز به طور کلی مربوط به فرایند برقراری ارتباط میان حداقل دو نفر است و به مجموعه رفتارهایی اطلاق می‌شوند که به انسان کمک می‌کنند تا میان عواطف و نیازهای خود ارتباط برقرار کند و به اهداف میان فردی و اجتماعی دسترسی یابد. به عبارت دیگر مهارتهای اجتماعی، رفتارهای آموخته شده‌ای هستند که بر روابط بین فردی با همسالان و سایر افراد بزرگسال تأثیر می‌گذارند (پالاهنگ، ۱۳۷۸). پژوهشها نشان می‌دهند کودکان و نوجوانانی که در کسب مهارتهای اجتماعی و ارتباطی نقص دارند، پیامدهای منفی کوتاه مدت و بلند مدتی را تجربه می‌کنند. «گرایش کودکان غیراجتماعی به بزهکاری بیش از سایر کودکان (کاترین، ۲۰۰۶)»، بی بهره بودن کودکان غیراجتماعی از مهارتهای گسترده و متنوع مثل برقراری رابطه، همکاری، پاسخ مثبت به دوستان (گاتمن، ۱۹۸۰، لاگرسا، سانتوگروسی، ۱۹۸۰)، رابطه کمبود مهارتهای اجتماعی و مشکلات و اختلالات شدید در نوجوانی و بزرگسالی (مارکل، ۱۹۷۹)، رابطه داشتن کمبود مهارتهای ارتباطی و اجتماعی با ناسازگاری در محیطهای آموزشی (اسکات، ۱۹۸۳ و گران لاند، ۱۹۶۳)، افت تحصیلی (کوئن، ۱۹۷۳) و با اعتیاد و مصرف مواد مخدر (مونتی، ۱۹۸۱) همگی حکایت از اهمیت برقراری مهارتهای ارتباطی و اجتماعی در کودکان و نوجوانان دارد» (فتحی، ۱۳۷۸). نوجوانانی که دوره راهنمایی تحصیلی خود را آغاز می‌کنند، معمولاً مرحله دشوار رشد و سازگاری اجتماعی را می‌گذرانند، به بلوغ می‌رسند و فرآیند استقلال‌طلبی، هویت‌یابی و ورود به بزرگسالی را تجربه می‌کنند. عضویت انتخابی در گروه همسالان برای نوجوان مهم است. گروه همسالان به شکل

1. Catherine
2. Gattman
3. Lagreca and Santogrossi
4. Scott
5. Granlund
6. Moanty

مهمترین کانون فعالیتهای اجتماعی و تفریحی آنان در می‌آید. گذشته از این، نوجوان در پی دستیابی به ارزشها و کسب هویت شخصی است. بخشی از این هویت‌یابی، هویت اجتماعی است: زندگی، پذیرش اجتماعی و کسب مهارت‌های اجتماعی، ارتباطی و روابط انسانی بخشی از این مقوله است (ماسن، یاسائی، ۱۳۷۰).

بخشی اساسی از فرایند جامعه‌پذیری و ایجاد و پرورش مهارت‌های زندگی از جمله مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی گوناگون، باید در فرایند آموزش و پرورش و با برنامه‌ریزی درسی درست انجام گیرد. بنابراین کتابهای درسی و به ویژه کتابهای تعلیمات اجتماعی باید با توجه به ویژگیهای رشدی (زیستی، روانی و اجتماعی) دوره نوجوانی در سه حیطه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی، دانش، نگرش و مهارت‌های لازم را در دانش‌آموزان ایجاد و تقویت کنند.

مهارت‌های اجتماعی طبقه‌بندیهای متنوعی دارند (گلدشتاین^۱، ۱۹۷۳، فتحی ۱۳۷۸، بزوفی^۲ ۱۹۸۱، لیبرمن^۳ ۱۹۸۹، چوکت^۴ ۱۹۹۳، سینگ^۵، مصطفی ۱۹۹۴ و تراسی ۲۰۰۵ و ...) اما مهارت‌های ارتباطی به عنوان زیر مجموعه مهارت‌های اجتماعی در یک الگو سه مرحله‌ای شامل مهارت‌های دریافت^۶، مهارت‌های پردازش^۷ و مهارت‌های پیام‌رسانی یا پاسخ^۸ است. مهارت‌های دریافت معمولاً به توجه و درک دقیق پیامها و محرکهای اجتماعی در موقعیتهای گوناگون مربوط است. ارزیابی و تجزیه و تحلیل پیام دریافت شده و یافتن پاسخ مناسب برای دادن بازخورد مناسب، به مرحله پردازش باز می‌گردد و بالاخره انتخاب ابزار، حالات، کلمات و چگونگی رایة بازخورد و پاسخ پیام دریافت شده به مرحله پیام‌رسانی یا پاسخ مربوط می‌شود. با این تعبیر از مهارت‌های ارتباطی، هر یک از

-
1. Goldeshtain
 2. Brophy
 3. Liberman
 4. Chooket
 5. Sink
 6. receiving skills
 7. processing skills
 8. sending skills

دانش‌آموزان در فرایند رشد اجتماعی خویش، برای پیشرفت و شکوفاسازی استعدادهای خود و سازگاری مطلوب با محیط و اطرافیان، نیازمند کسب مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی هستند. این مهارت‌آموزی در فرایند اجتماعی شدن از خانواده آغاز می‌شود و به فراخور رشد و سن افراد، در مدرسه و اجتماع تکمیل می‌گردد. در این میان نقش مدرسه و در مدارس نقش کتاب درسی بیش از همه مشهود است. در هر نظام آموزشی، کتاب درسی یکی از مهمترین منابع یادگیری دانش‌آموزان است. بیشتر فعالیتهای آموزشی در چارچوب کتاب درسی صورت می‌گیرد. به ویژه که یکی از اهداف کتابهای درسی حوزه علوم اجتماعی ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی است. بنابراین موضوع پژوهش حاضر بررسی کتابهای علوم اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی از نظر میزان توجه به مهارت‌های برقراری ارتباط با دیگران بوده است. به عبارت دیگر محتوای این کتابها از نظر ایجاد، پرورش و افزایش مهارت‌های ارتباطی چه وضعی دارند؟ همچنین به هر کدام از خرده متغیرهای مهارت‌های ارتباطی مانند مهارت‌های دریافت، پردازش و پاسخ به تفکیک کتابهای تعلیمات اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند؟

پیشینه پژوهش

موریش (۱۹۷۸) معتقد است که نهادهای اجتماعی از جمله آموزش و پرورش باید زمینه‌های لازم را برای اعضای خود، در برقراری ارتباط صحیح با محیط و افراد مهیا کنند. این امر ضرورت تربیت شهروند را به منزله کارکرد نظام آموزشی در فرآیند جامعه‌پذیری افراد افزون می‌کند. اصول آموزش و پرورش در قرن بیست و یکم بیش از همه بر ایجاد، پرورش و تقویت مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در افراد - که باید بیش از همه در محتوای برنامه درسی مدارس به ویژه در دوره حساس راهنمایی وجود داشته باشد - تأکید می‌کند. این اصول عبارتند از: یادگیری برای با هم دانستن، با هم بودن، با هم فعالیت کردن و با هم زیستن و به طور کلی، شهروندی است که از یک سو به مفهوم داشتن حس مسئولیت برای خود و جامعه و از سوی دیگر درک زمینه‌های

اجتماعی، عاطفی و فرهنگی دیگران است (یونیسف، ۲۰۰۰). حال، اینکه کتابهای درسی تا چه میزان در تحقق‌بخشیدن به این هدفها موفق بوده‌اند، نیازمند بررسی محتوای این کتابهاست. در پژوهشهای پیشین، روزآمد شدن مطالب و محتوای کتابها از نظر علمی، انتخاب محتوا به گونه‌ای که زوچیه همکاری و تفاهم را تقویت کند و آشنا شدن فراگیران با روش‌های مطالعه از یافته‌های شرف بیانی (۱۳۷۴) بوده است. افزون بر این فاتحی‌زاده و فتحی (۱۳۸۰) عملکرد بخش پرورشی مدارس اصفهان را در انتقال بسیاری از مهارت‌های اجتماعی مطلوب دانسته‌اند. همچنین میزان انتقال مهارت‌های ارتباطی، جرأت‌ورزی و مسئولیت‌پذیری بیش از سایر مهارتها بوده است. همچنین در مقایسه محتوای کتابهای درسی و عملکرد کادر مدرسه، منابع و کتابهای درسی از تنوع بیشتر در ایجاد مهارت‌های اجتماعی (خودگردانی، مهارت‌های ارتباطی و مسئولیت‌پذیری) برخوردار بوده‌اند. لاور و یون (۱۹۹۸) اعتقاد دارند که انسانها در شبکه روابط اجتماعی با برقراری ارتباط متقابل با یکدیگر، احساس مثبتی به دست می‌آورند. در پژوهشهای دیگر بی‌توجهی محتوای کتابهای علوم اجتماعی به مسائل و نیازهای اجتماعی فراگیران (عباسی ۱۳۸۳) و در نظر نگرفتن انتظارات دانش‌آموزان (یعقوبی ۱۳۷۶) در کتاب‌های درسی مطرح شده است. لویز و تیموتی^۱ (۱۹۹۸) معتقدند که محتوای آموزشی مهارت‌های اجتماعی در مدارس سبب کاهش رفتارهای مشکل‌ساز دانش‌آموزان می‌شود و افزایش نظم و مهارت‌های تفکر، کاهش مشکلات انطباقی، رقابت دانش‌آموزان، بهبود مهارت‌های اجتماعی، افزایش ارتباط میان فردی و بهبود روابط اجتماعی فراگیران بر اثر آموزش مهارت‌های آموزشی و اجتماعی در کلاس درس با فعالیت گروهی در پژوهش پاول اسپیس^۲ (۱۹۹۵) مشخص شد. افزایش مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان با اختلال کاستی توجه و بیش‌فعالی بر اثر آموزش فنون خود‌کنترلی، از یافته‌های به‌پژوه و همکارانش (۱۳۸۴) است که یافته‌های هنریچ و همکارانش (۲۰۰۴) را درباره بهبود

1. Lewis and Timothy
2. Spies, Paul

رفتار این کودکان بر اثر آموزش مهارت‌های اجتماعی تأیید می‌کند. همچنین آستین (۲۰۰۳) کاهش چشمگیر رفتارهای غیردرسی مزاحم و ول خوردن دانش‌آموزان بیش فعال بر اثر آموزش و کاربرد فنون خودمدیریتی گزارش کرده است.

«رابرت، راتر، فرد و نیومن (۱۹۸۳) بر این باورند که مدارس مکانی مهم در تشویق دانش‌آموزان برای شرکت در فعالیتها و کمکهای گروهی به شمار می‌رود. آنان از مطالعه خود نتیجه گرفتند که مدرسه تأثیری مثبت در احساس مسئولیت دانش‌آموزان نسبت به رفاه حال دیگران، احساس لیاقت و شایستگی دانش‌آموزان هنگام فعالیت‌های گروهی و برقراری ارتباط با بزرگترها، سبقت‌گرفتن برای شرکت در گروه‌های متشکل از افراد بزرگتر از خود، رشد اجتماعی، مهارت‌های حل مسئله، فرصت‌های دریافت شده برای انجام دادن مسئولیت و تصمیم‌گیری دارد (بهرامی و فاتحی‌زاده، ۱۳۸۰). همچنین در پژوهش لین و همکارانش (۱۹۹۸) «دانش‌آموزان دوستان خود را ارزنده‌ترین منبع تجربه و رشد اجتماعی خود می‌دانستند، تحلیل گفته‌های دانش‌آموزان نشان داد که برای رشد اجتماعی و مهارت‌های ارتباطی نوجوانان، در کلاسهای درس واقعاً فرصتی مفید وجود ندارد. در حالی که کتابهای درسی معمولاً از این جنبه قوی هستند» (فاتحی‌زاده و بهرامی، ۱۳۷۸). بنابراین ضروری است، زمینه یادگیری فعال و مشارکتی با بهره‌گیری از روش‌های فعال تدریس بیش از پیش فراهم شود.

هدف کلی

مشخص کردن نقش کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی در ایجاد مهارت‌های اجتماعی

اهداف ویژه

* مشخص کردن میزان ایجاد و پرورش هر یک از مهارت‌های ارتباطی در دانش‌آموزان

- * مشخص کردن میزان و سهم مهارت‌های ارتباطی به تفکیک حیطه‌های شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی.
- * مشخص کردن تفاوت میان توجه و سهم مهارت‌های اجتماعی به تفکیک مهارت‌ها، حیطه‌ها و پایه‌های تحصیلی.

پرسشها

محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی به چه میزان به ایجاد و پرورش هر یک از مهارت‌های ارتباطی در دانش‌آموزان می‌پردازد؟

چه سهم و میزانی از محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به ایجاد و پرورش مهارت‌های دریافت، پردازش و پاسخ (رفتار) به تفکیک حیطه‌های شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی در دانش‌آموزان می‌پردازد؟

آیا تفاوتی معنادار میان میزان توجه و سهم محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به مهارت‌های ارتباطی به تفکیک مهارت‌ها، حیطه‌ها و پایه‌های تحصیلی وجود دارد؟

روش

«تحلیل محتوا» را می‌توان زیر مجموعه پژوهشهای کیفی یا گونه‌ای از پژوهشهای کمی توصیفی به شمار آورد. اگر در فرایند تحلیل محتوا صرفاً به آشکارسازی محتوای عینی، ملموس و شفاف ارتباطات در قالب اعداد و ارقام (کمی سازی) پرداخته شود قطعاً چنین پژوهشی، توصیفی از موارد موردنظر بوده است. در حالی که تحلیل‌های مضمون و گفتمان یا تحلیل هرمنوتیک که در پی کشف معانی و مقاصد پنهان و تجریدی محتوای ارتباطات است و در قالب اعداد و ارقام قابل طرح و بیان نیست تحلیلی کیفی به شمار می‌آید. در این پژوهش تحلیل محتوا از نوع کمی بوده است، تحلیل محتوای کمی که منشاء آن علوم ارتباطات و پایه‌گذار آن برلسون است روشی است فنی که در پژوهشها برای موشکافی محتوای آشکار ارتباطات به گونه‌ای کمی،

مقداری و عینی به کار گرفته می‌شود (یارعلی، ۱۳۸۴). این پژوهش روی کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی (برای هر پایه تحصیلی یک جلد مطابق با جدول ۱) انجام گرفته است. به نسبت محدودیت تعداد، حجم و محتوای این سه کتاب، ضرورتی به نمونه‌گیری نبود، بنابراین محتوای هر سه کتاب فوق به عنوان جامعه پژوهش (نمونه تمام شمار) انتخاب و مورد تحلیل و پژوهش قرار گرفت.

ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش که با روش تحلیل محتوا انجام شده است «سیستم مقوله‌بندی و رمزگذاری متغیرها و خرده متغیرها» است که می‌توان از آن به عنوان «فهرست واری» یاد کرد. بدین ترتیب که ابتدا مهارتهای ارتباطی به متغیرهای اصلی دریافت، پردازش و پاسخ، یا رفتار تقسیم سپس همه رفتارها و مهارتهایی که زیرمجموعه سه مهارت فوق بودند مشخص شدند و برای هر کدام رمزی ویژه (مانند صفر برای نبودن و یک برای بودن مهارت در متن) در نظر گرفته شد. این ابزار در مطالعه‌ای مقدماتی با هفت کارشناس از نظر مربوط بودن به متغیرها و مفید بودن برای تجزیه و تحلیل محتوای مورد نظر (روایی^۲) مورد ارزیابی و نمره‌گذاری قرار گرفت. میانگین نمره ارزیابان برای این ابزار هفت از ده بود و ضریب همبستگی از میان نمرات داده شده ۰/۸۵ به دست آمد. رمزگذاران برای محاسبه پایایی^۳ ابزار فوق نمونه‌ای از محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی در دو نوبت متوالی با فاصله دو هفته رمزگذاری کردند. سپس همبستگی میان دو نوبت رمزگذاری محاسبه شد و مقدار عددی ۰/۸۶ به دست آمد. این مقدار همبستگی پایایی قابل قبول و مورد نیاز برای اطمینان به ابزار اندازه‌گیری رامشخص می‌سازد.

به سبب محدود بودن حجم جامعه (۳ کتاب) و عدم نیاز به نمونه‌گیری و آمار استنباطی و همچنین بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا فقط آمار توصیفی شامل توزیعهای

1. check list
2. validity
3. reliability

فراوانی، شاخصهای تمایل مرکزی و پراکندگی و تحلیل واریانس استفاده شد. توزیع نمونه (جامعه) در جدول زیر آمده است. مطابق با جدول، هر سه کتاب، چاپ سال ۱۳۸۳ بوده و در مجموع دارای ۱۳ فصل، ۴۳ درس و ۲۴۴ صفحه است. کتاب پایه اول ۳۵٪، پایه دوم ۳۵٪ و پایه سوم ۳۰٪ کل حجم محتوای تحلیل شده در این پژوهش را به خود اختصاص داده‌اند، اما کل صفحات تحلیل شده ۲۷۸ صفحه بوده است. بیشترین حجم محتوای کتابهای تحلیل شده از نظر ساختاری «متن و عکس» (۳۷ درصد) و پس از آن «متن» (۲۷ درصد) و کمترین حجم آن در قالب «نمودار و جدول» (۳ درصد) و سپس «عکس و تصویر» (۴ درصد) بوده است.

جدول شماره ۱. توزیع اطلاعات کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی

پایه	نام/کد/سال چاپ کتاب	تعداد درس(فصل)	تعداد صفحات شماره‌دار	تعداد صفحات تحلیل شده	درصد
اول	تعلیمات اجتماعی/۸۳/۱۰۸	۱۷(۴)	۸۶	۹۸	۳۵٪
دوم	تعلیمات اجتماعی/۸۳/۱۲۲	۱۴(۶)	۸۷	۹۸	۳۵٪
سوم	تعلیمات اجتماعی/۸۳/۱۳۸	۱۲(۳)	۷۱	۸۲	۳۰٪
کل	- - -	۴۳(۱۳)	۲۴۴	۲۷۸	۱۰۰٪

یافته‌ها

سؤال یکم: محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به چه میزان به ایجاد و پرورش هر کدام از مهارت‌های ارتباطی در دانش‌آموزان می‌پردازد؟

در این پژوهش مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی شامل شش خرده مقیاس؛ ارتباطی، جرأت‌ورزی، همکاری، خودگردانی، مقابله‌ای و مهارت‌های مربوط به جامعه بوده است که هر یک به مقوله‌های ریزتری - مانند جدول شماره ۲ - تقسیم و بودن یا نبودن هر یک از این مقوله‌ها در هر صفحه از کتابها به صورت صفر و یک رمزگذاری و تعداد مهارت‌های هر صفحه به تفکیک شمارش شد. سپس این داده‌ها تجزیه و تحلیل شدند و یافته‌های زیر به دست آمد. مطابق با یافته‌ها ۱۲ صفحه (۴/۳ درصد) هیچ‌گونه مهارت ارتباطی و اجتماعی را در محتوای خود نداشته‌اند. در مقابل ۱۶ صفحه (در حدود ۶

درصد) نمره‌ای بیش از ۳۰ داشته‌اند. یعنی حداقل ۳۰ مهارت از مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی را به نوعی در محتوای خود مطرح و غیرمستقیم یا مستقیم، آن را به دانش‌آموز انتقال داده‌اند. بر همین اساس بیشترین فراوانی نمره مهارت‌های ارتباطی مربوط به نمره ۱۵، ۱۶ و ۱۷ است که به ترتیب ۱۹، ۲۰ و ۱۹ صفحه از کل کتابها (۶/۸، ۷/۲ و ۶/۸ درصد) این نمرات را داشته‌اند. میانگین نمره مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در کتابهای تحلیل شده $\bar{X} = ۱۵/۶۱$ در دامنه‌ای از صفر تا چهل و یک با انحراف معیاری برابر با $(S = ۸/۸۸)$ بوده است. میانگین مزبور از یک سو مفید و مثبت است و از سوی دیگر همراه با انحراف معیاری تقریباً بالاست. این انحراف معیار تفاوت محسوس صفحات گوناگون کتابها را از نظر داشتن و میزان مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی نشان می‌دهد. جدول شماره ۲ توزیع فراوانی نمره مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی را به تفکیک فراوانی و درصد نشان می‌دهد. یکی از خرده مقیاسهای مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی، مقوله مهارت‌های برقراری ارتباط میان حداقل دو نفر شامل ۹ زیر مجموعه است.

الف) در زیر مجموعه‌های نه گانه مهارت‌های ارتباطی، مهارت «برقراری ارتباط» بیش از همه (۷۲ درصد) و پس از آن به ترتیب «مهارت‌های کلامی» (۵۹ درصد)، «غیرکلامی» (۵۵ درصد) و «برقراری ارتباط با غریبه‌ها» (۵۳ درصد) قرار دارند. کمترین درصد مربوط به «برقراری ارتباط با جنس مخالف» (۲۷ درصد) است. اما وقتی نه مهارت فوق یک جا مورد بررسی قرار می‌گیرند، مهارت دوستیابی و مهارت ارتباط با غریبه‌ها بیش از همه (هر کدام ۱۵ درصد کل) و مهارت گسترش تعاملات اجتماعی کمتر از بقیه (۶ درصد) وجود داشته‌اند. ۸ درصد از کل صفحات تحلیل شده نیز هیچکدام از مهارت‌های فوق را نداشته‌اند.

جدول شماره ۲. توزیع فراوانی و درصد نمره مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در کتابهای

تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی

مهارت‌های ارتباطی	فراوانی	درصد*	فراوانی (و درصد) از کل
مهارت‌های کلامی	۱۶۳	۵۹	۲۲
مهارت‌های غیرکلامی	۱۵۲	۵۵	۱۹
			۸

۱۰	۲۹	۵۱	۱۴۳	مهارت‌های فرا زبانی
۹	۲۵	۷۲	۱۹۹	مهارت‌های برقراری ارتباط
۱۵	۴۲	۵۳	۱۴۷	مهارت‌های برقراری ارتباط با غریبه‌ها
۱۵	۴۳	۴۹	۱۳۵	مهارت‌های دوستیابی
۱۳	۳۵	۲۷	۲۶	مهارت‌های برقراری ارتباط با جنس مخالف
۹	۲۴	۵۱	۱۴۲	مهارت‌های برقراری ارتباط با بزرگسالان
۶	۱۶	۵۰	۱۳۹	مهارت‌های بسط تعاملات اجتماعی
۸	۲۳	-	-	هیچ‌کدام
۱۰۰	۲۷۸	-	-	مجموع
فراوانی (و درصد) از کل		درصد*	فراوانی	مهارت‌های جرأت‌ورزی
۸	۲۲	۱۹	۵۳	توانایی نه گفتن
۱۷	۴۸	۳۵	۹۸	بیان نیازهای خود
۱۵	۴۱	۶۹	۱۹۱	شناخت حقوق خود و دیگران
۱۰	۲۷	۲۷	۷۵	ابراز یا کنترل خشم
۱۱	۳۱	۲۵	۶۹	انتقاد کردن، ارزیابی
۹	۲۶	۲۷	۷۴	انتقادپذیری و اصلاح طلبی
۷	۱۸	۱۹	۵۴	پذیرش محاسن خود
۵	۱۳	۵۱	۱۴۳	بیان احساسات و عقاید
۴	۱۱	۶۹	۱۹۱	تعریف و تشکر از دیگران
۲	۶	۳۶	۱۰۱	خودگویی مثبت
۱۲	۳۵	-	-	هیچ‌کدام
۱۰۰	۲۷۸	-	-	مجموع
فراوانی (و درصد) از کل		درصد*	فراوانی	مهارت‌های همکاری
۳۷	۱۰۴	۱۰	۲۸	همکاری در منزل
۲۶	۷۳	۱۹	۵۳	همکاری در مدرسه
۸	۲۲	۳۴	۹۳	همکاری در فعالیتهای گروهی همسالان
۱	۲	۵۴	۱۴۹	همکاری در جامعه
۰	۰	۰	۱	خودخواهی و تکروی
۲۸	۷۷	-	-	هیچ‌کدام
۱۰۰	۲۷۸	-	-	مجموع

مهارت‌های خودگردانی		فراوانی	درصد*	فراوانی (و درصد) از کل
مراقبت از خود		۴۹	۱۸	۶۶ / ۲۴
خودگردانی و خودکاری		۳۸	۱۴	۴۰ / ۱۵
هویت‌یابی و تشخیص		۴۴	۱۶	۲۶ / ۱۰
اداره پول و اقتصاد		۲۳	۸	۲۳ / ۸
برنامه‌ریزی و مطالعه		۵۷	۲۱	۱۴ / ۵
بهره‌وری از زمان		۵۲	۱۹	۹ / ۳
شغل‌یابی		۷۳	۲۶	۴ / ۱
حفظ شغل		۵۵	۲۰	۱ / ۰
استقلال مادی / معنوی		۹۴	۳۴	۱ / ۰
هیچ‌کدام		-	-	۹۴ / ۳۴
مجموع		-	-	۲۷۸ / ۱۰۰
مهارت‌های مقابله‌ای		فراوانی	درصد*	فراوانی (و درصد) از کل
جلب حمایت و موافقت دیگران		۱۵۴	۵۵	۳۴ / ۱۲
ورزش، سلامتی، آرمیدگی		۱۱	۴	۳ / ۱
تعدیل و کنترل احساسات		۴۳	۱۵	۳۸ / ۱۴
حل مسئله و بحران		۴۳	۱۵	۴۵ / ۱۷
اصلاح باورها و شناختها		۱۰۰	۳۶	۳۴ / ۱۲
مواجهه و مقابله با فشار		۶۹	۲۵	۶ / ۲
خوش‌بینی و مثبت‌گرایی		۸۵	۳۱	۵ / ۲
رعایت حقوق دیگران/ احترام متقابل		۱۷۶	۶۴	۵۰ / ۱۸
هیچ‌کدام		-	-	۶۳ / ۲۳
مجموع		-	-	۲۷۸ / ۱۰۰
مهارت‌های مربوط به جامعه		فراوانی	درصد*	فراوانی (و درصد) از کل
درک و فهم اجتماعی		۱۱۶	۴۲	۴۷ / ۱۷
شناخت ارزشها و هنجارهای جامعه		۱۱۳	۴۱	۷۵ / ۲۷
شناخت و رعایت قوانین جامعه		۱۵۵	۵۶	۵۲ / ۱۹
بهره‌گیری از خدمات اجتماعی		۹۵	۳۴	۳۱ / ۱۱
هیچ‌کدام		-	-	۷۳ / ۲۶
مجموع		-	-	۲۷۸ / ۱۰۰

* مبنای درصدگیری در این ستون برای هر مهارت، کل صفحات مورد تحلیل (n=۲۷۸) و جداگانه بوده است.

ب) خرده مقیاس دوم از مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی، مهارت‌های جرأت‌ورزی است. این خرده مقیاس، شامل ده زیر مجموعه است. مهارت‌های «شناخت حقوق خود و دیگران» و «تعریف و تشکر از دیگران» بیش از همه (هر کدام ۶۹ درصد)، پس از آن مهارت‌های «بیان احساسات و عقاید» (۵۱ درصد)، «خودگویی مثبت» (۳۶ درصد) و «بیان نیازهای خود» (۳۵ درصد) وجود داشته است. کمترین درصد به مهارت‌های «توانایی نه گفتن» و «پذیرش محاسن خود» (هر کدام ۱۹ درصد) تعلق داشته است. در توزیع کلی این مهارت‌ها نیز مهارت‌های «بیان نیازهای خود» (۱۷ درصد) و «شناخت حقوق خود و دیگران» (۱۵ درصد) بیشترین درصد و «خودگویی مثبت» (۲ درصد) و «تعریف و تشکر از دیگران» (۴ درصد) کمترین درصد مهارت‌ها را داشته‌اند. ۱۲ درصد از کل صفحات کتابهایی که تحلیل شده هیچکدام از مهارت‌های مزبور را نداشته‌اند.

ج) مهارت‌های مربوط به همکاری یکی دیگر از خرده مقیاس‌های مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی بود. مهارت «همکاری در جامعه» بیشترین درصد مهارت‌ها (۵۴ درصد) و پس از آن مهارت‌های «همکاری در فعالیتهای گروهی همسالان» (۲۴ درصد) و «همکاری در مدرسه» (۱۹ درصد) و کمتر از همه، مهارت «همکاری در منزل» (۱۰ درصد) مطرح شده است. در مقایسه کلی یافته‌ها نشان می‌دهد که بیش از ۷۵ درصد صفحات هیچکدام از مهارت‌های همکاری را در بر نداشته است. در میان سایر صفحات، بیشترین درصد مربوط به مهارت «همکاری در منزل» (۳۷ درصد) و در مراتب بعدی «همکاری در مدرسه» (۲۶ درصد)، «همکاری در فعالیتهای اجتماعی همسالان» (۱۸ درصد) و «همکاری در جامعه» (۱ درصد) بوده است.

د) مجموعه دیگری از مهارت‌های ارتباطی به نوعی به مدیریت خود یا خودگردانی باز می‌گردد. بیشترین سهم محتوای صفحات تحلیل شده در این بخش مهارت «استقلال معنوی و مادی» (۳۴ درصد) و پس از آن به ترتیب مهارت‌های «شغل‌یابی» (۲۶ درصد)، «برنامه‌ریزی و مطالعه» (۲۱ درصد) و «حفظ شغل» (۲۰ درصد) بوده است. مهارت

«اداره پول و اقتصاد» کمترین درصد (۸ درصد) را به خود اختصاص داده است. در توزیع کلی این مهارتها، ۳۴ درصد از صفحات هیچ مهارتی را در خود نداشته‌اند. از ۶۶ درصد باقیمانده، بیشترین درصد مربوط به مهارت «مراقبت از خود» (۲۴ درصد) و پس از آن «خودکاری و خودگردانی» (۱۵ درصد) بوده است.

ه) زیر مجموعه دیگری از مهارتهای ارتباطی و اجتماعی، مهارتهای مقابله‌ای است. این زیر مجموعه شامل هشت مهارت است. بیشترین درصد صفحات تحلیل شده مهارت «رعایت حقوق دیگران و احترام متقابل» (۶۴ درصد) و پس از آن مهارت «جلب حمایت و موافقت دیگران» (۵۵ درصد) است و کمترین درصد و مهارت «ورزش، سلامتی و آرمیدگی» (۴ درصد) است. در توصیف کلی ۲۳٪ صفحات هیچکدام از مهارتهای پیش گفته را در بر نداشته است. در صفحات دیگر مطابق با یافته قبلی، بیشترین درصد مهارت «رعایت احترام متقابل و حقوق دیگران» (۱۸ درصد) و پس از آن مهارت «حل مسئله و بحران» (۱۷ درصد) است. در این توزیع کمترین درصد نیز مربوط به مهارتهای «ورزش، سلامتی و آرمیدگی» (۱ درصد)، «مواجهه و مقابله با فشار» و «خوشبینی و مثبت‌گرایی» (هر یک ۲ درصد) است.

و) آخرین زیر مجموعه مهارتهای اجتماعی و ارتباطی، مهارتهای مربوط به جامعه و ارزشها و ابعاد آن است در این خرده مقیاس مهارت «شناخت و رعایت قوانین جامعه» بیشترین درصد (۵۶ درصد) و مهارت «بهره‌گیری از خدمات اجتماعی» کمترین درصد (۳۴ درصد) را داشته است. در توصیف کلی این مهارتها بجز ۲۶ درصد کل صفحات که هیچکدام از این مهارتها را در خود نداشته‌اند، بیشترین درصد مربوط به مهارت «شناخت ارزشها و هنجارهای جامعه» (۲۷ درصد) و پس از آن مهارت «شناخت و رعایت قوانین جامعه» (۱۹ درصد) است. جدول شماره ۳ شاخصهای توصیفی شامل میانگین، انحراف معیار و ... مربوط به مقوله‌های ششگانه مهارتهای اجتماعی و ارتباطی را به تفکیک نشان می‌دهد.

سؤال دوم: چه سهم و میزانی از محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به ایجاد و پرورش مهارت‌های دریافت، پردازش و پاسخ (رفتار) به تفکیک حیطه‌های شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی در دانش‌آموزان می‌پردازد؟

مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی دارای متغیرها و خرده متغیرهای بسیاری هستند که به دو شکل قابل دسته‌بندی و تحلیل مجدد هستند. نخست می‌توان همه آنها را در سه حیطه شناختی (دانشی)، عاطفی (نگرشی) و روانی - حرکتی (مهارتی) طبقه‌بندی نمود. طبق یافته‌ها در حیطه شناختی بیشترین فراوانی مربوط به صفحاتی بوده که پنج مهارت شناختی را در خود جای داده‌اند (۱۶ درصد) و کمترین فراوانی مربوط به صفحاتی است که سیزده مهارت شناختی یا بیشتر را داشته است (کمتر از یک درصد). در این میان ۹ درصد از صفحات کتاب هیچ مهارت شناختی را در بر نداشته است. در حیطه عاطفی نیز بیشترین درصد مربوط به صفحاتی است، که شش مهارت عاطفی را در بر داشته است (۱۵ درصد). ۱۱ درصد صفحات یک مهارت عاطفی و کمتر از ۱ درصد صفحات پانزده مهارت عاطفی و بیشتر را در بر داشته است. در حیطه روانی - حرکتی که تنوع و واریانس کمتری دارد بیشترین درصد مربوط به صفحاتی است که پنج یا شش (۱۶ و ۱۸ درصد) و کمترین درصد مربوط به صفحاتی است که نه مهارت رفتاری را در بر داشته است. در حیطه رفتاری هیچ صفحه‌ای از صفحات تحلیل شده بیش از نه مهارت رفتاری نداشته است. در حیطه عاطفی ۷ درصد و در حیطه روانی - حرکتی ۱۱ درصد صفحات هیچ مهارتی را در بر نداشته‌اند (جدول ۲ پیوست).

در دومین طبقه‌بندی مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در سه گروه مهارت‌های دریافت، پردازش و پاسخ طبقه‌بندی می‌شوند مطابق با یافته‌ها مهارت‌های دریافت تنوع و واریانس بسیار کمتر و مهارت‌های پاسخ، تنوع و تکثر بیشتری داشته‌اند. در میان مهارت‌های دریافت، بیشترین فراوانی مربوط به صفحاتی از کتابهاست که سه یا چهار مهارت دریافت (۲۰ و ۱۶ درصد) و کمترین درصد مربوط به صفحاتی با هشت مهارت دریافت است. ۴ درصد صفحات هیچ مهارت دریافتی را در خود نداشته‌اند. مضاف بر اینکه در هیچ

صفحه‌ای از صفحات کتابها بیش از نه مهارت دریافت وجود نداشته است. در مورد مهارت‌های پردازش، بیشترین فراوانی مربوط به صفحاتی با چهار و پنج (۲۰ و ۱۱ درصد) و کمترین درصد مربوط به صفحاتی با ده، دوازده و سیزده مهارت پردازش (هر کدام ۱ درصد) بوده است. ۱۱ درصد صفحات کتابها، هیچ مهارت پردازشی در خود نداشته‌اند. هیچ یک از صفحات کتاب بیش از سیزده مهارت پردازشی را مطرح نکرده‌اند. در مهارت‌های پاسخ که تنوع بیشتری دارند دامنه تعداد مهارتها از یک تا هفده مهارت در هر صفحه است. بیشترین فراوانی مربوط به صفحاتی با هفت مهارت پاسخ (۱۸ درصد) و کمترین فراوانی مربوط به صفحاتی با ۱۶ و ۱۷ مهارت پاسخ (۱ درصد) است. ۵ درصد صفحات هیچ مهارتی را مطرح نکرده‌اند (جدول ۳ پیوست).

درباره سهم و میزان هر یک از مهارت‌های دریافت، پردازش و پاسخ به تفکیک حیطه‌های شناختی، عاطفی و روانی حرکتی مطابق با یافته‌ها هیچکدام از مهارتها در حیطه‌های رفتاری قابل تطبیق با مهارت پردازش نبوده است. همچنین در حیطه شناختی کمترین درصد مربوط به مهارت‌های دریافت بوده است (فقط ۲۷ درصد صفحات، حداقل یک مورد داشته‌اند). این در حالی است که حیطه شناختی با مهارت پردازش بسیار به هم نزدیک بوده و بیشترین تطبیق و فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند به گونه‌ای که فقط ۱۲ درصد صفحات کتابها این دو مهارت را در بر نداشته‌اند و بقیه صفحات حداقل یکی و حداکثر ۱۰ مهارت داشته‌اند از سویی مربوط به حیطه شناختی و از سوی دیگر مربوط به مهارت پردازش بوده‌اند. همچنین میان حیطه عاطفی و مهارت پردازش نیز همخوانی زیاد وجود ندارد به گونه‌ای که ۴۱ درصد صفحات این دو مهارت را با هم نداشته‌اند. در حالی که برای مهارت پاسخ و حیطه عاطفی با هم، فقط ۹ درصد صفحات خالی هستند و بقیه صفحات (بین ۳ تا ۲۵ درصد) حداقل یک و حداکثر ۶ مهارت پاسخ را داشته‌اند که وجهی عاطفی داشته است.

جدول شماره ۳. توزیع فراوانی و درصد مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در کتابهای

تعلیمات اجتماعی به تفکیک حیطه‌ها و مهارتها

حیطه، مهارت/ تعداد در صفحه	۰	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	مجموع
شناختی - دریافت	فراوانی	۲۰۵	۷۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۷۳	۲۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰۰
شناختی - پردازش	فراوانی	۳۴	۲۹	۴۴	۵۲	۴۴	۲۳	۱۹	۵	۲	۲	۲۷۸
	درصد	۱۲	۱۰	۱۶	۱۹	۱۶	۸	۷	۲	۱	۱	۱۰۰
شناختی - پاسخ	فراوانی	۶۰	۵۶	۷۲	۴۰	۳۷	۱۳	۰	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۲۲	۲۰	۲۶	۱۴	۱۳	۵	۰	۰	۰	۰	۱۰۰
عاطفی - دریافت	فراوانی	۹۷	۴۲	۷۹	۴۲	۱۸	۰	۰	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۳۵	۱۵	۲۸	۱۵	۷	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰۰
عاطفی - پردازش	فراوانی	۱۱۴	۶۳	۵۶	۲۳	۲۱	۱	۰	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۴۱	۲۳	۲۰	۸	۸	۱	۰	۰	۰	۰	۱۰۰
عاطفی - پاسخ	فراوانی	۲۶	۵۰	۵۹	۶۹	۴۲	۲۵	۷	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۹	۱۸	۲۱	۲۵	۱۵	۹	۳	۰	۰	۰	۱۰۰
رفتاری - دریافت	فراوانی	۶۲	۵۸	۴۹	۶۶	۴۳	۰	۰	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۲۲	۲۱	۱۸	۲۴	۱۶	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰۰
رفتاری - پردازش	فراوانی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	درصد	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
رفتاری - پاسخ	فراوانی	۲۸	۴۴	۵۱	۷۸	۴۷	۱۹	۱	۰	۰	۰	۲۷۸
	درصد	۱۴	۱۶	۱۸	۲۸	۱۷	۷	۱	۰	۰	۰	۱۰۰

شاخصهای توصیفی نمره شش، زیرمجموعه اصلی مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی و دو طبقه‌بندی موازی شامل طبقه‌بندی مهارتها بر اساس حیطه‌ها (شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی) و نوع مهارتها (دریافت، پردازش و پاسخ) برای مقایسه در جدول شماره ۴ آورده شده است. همچنین آزمون t تک نمونه‌ای برای هر یک از موارد همراه با سطح معناداری اجرا شده که در همه موارد مقادیر t مشاهده شده از مقدار بحرانی مربوطه بزرگتر بوده است و نتیجه‌ای معنادار را نشان می‌دهد. میانگین نمره کل مهارتها $\bar{X} = 15/61$ با انحراف معیاری برابر $S = 8/88$ به دست آمده است. در این میان، دامنه تغییرات نمره‌ها در حیطه شناختی از گروه اول و مهارت‌های پردازش از گروه دوم بیش از

بقیه است. در حالی که میانگین حیطة روانی - حرکتی از گروه اول و میانگین مهارتهای پاسخ از گروه دوم ظاهراً از دو مقوله دیگر بیشتر است (به ترتیب $M_r = ۴/۳۱$ و $M_p = ۶/۹۶$).

جدول شماره ۴: شاخصهای آماری و مقایسه نمره مهارتهای ارتباطی و اجتماعی به تفکیک متغیرهای مختلف

مهارتها/ حیطةها	میانگین	انحراف معیار	t مشاهده شده	سطح معناداری	خطای معیار میانگین
مهارت همکاری	۱/۱۷	۰/۹۵	۲۰/۵۲	۰/۰۰۰	۵/۶۸
مهارت ارتباطی	۴/۶۶	۲/۵۹	۲۹/۹۸	۰/۰۰۰	۰/۱۵
مهارت جرأت‌ورزی	۳/۷۷	۲/۶۷	۲۳/۵۷	۰/۰۰۰	۰/۱۶
مهارت مقابله‌ای	۲/۴۵	۱/۸۹	۲۱/۶۵	۰/۰۰۰	۰/۱۱
مهارت خودگردانی	۱/۷۴	۱/۸۹	۱۵/۳۳	۰/۰۰۰	۰/۱۱
مهارت مربوط به جامعه	۱/۸۱	۱/۹۳	۱۵/۶۲	۰/۰۰۰	۰/۱۱
حیطة شناختی	۵/۶۳	۳/۸۲	۲۴/۵۸	۰/۰۰۰	۰/۲۳
حیطة عاطفی	۵/۶۷	۳/۸۳	۲۴/۶۷	۰/۰۰۰	۰/۲۳
حیطة رفتاری	۴/۳۰	۲/۵۰	۲۸/۷۱	۰/۰۰۰	۰/۱۵
مهارت دریافت	۳/۵۹	۲/۳۴	۲۴/۵۰	۰/۰۰۰	۰/۱۴
مهارت پردازش	۴/۵۷	۳/۳۰	۲۳/۲۸	۰/۰۰۰	۰/۲۰
مهارت پاسخ	۶/۹۶	۳/۸۰	۳۰/۵۴	۰/۰۰۰	۰/۲۳
نمره کل مهارتها	۱۵/۶۰	۸/۸۸	۲۹/۲۸	۰/۰۰۰	۰/۵۳

N = ۲۷۸ df = ۲۷۷

سؤال سوم: آیا تفاوتی معنادار میان میزان پرداختن محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به مهارتهای ارتباطی به تفکیک مهارتها (دریافت، پردازش، پاسخ)، حیطةها (شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی) و پایه‌های تحصیلی (اول، دوم و سوم) وجود دارد؟

هر چند مبانی نظری، تعیین نقطه برش و مرز میان حیطة‌های سه گانه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی را از یک سو و مهارتهای سه گانه دریافت، پردازش و پاسخ را از سوی دیگر عملاً غیر ممکن می‌داند و تقسیم مهارتها به این سه دسته را صرفاً به

منظور سهولت یادگیری و تجزیه و تحلیل آنها قلمداد می‌کنند (بلوم و همکاران)، معیاد سعي بر این بود که اگر تفاوتی میان نمره مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی به تفکیک متغیرهای گفته شده وجود دارد، مورد بررسی قرار گیرد.

آزمون تحلیل واریانس برای بررسی تفاوت نمره مهارت‌ها در سه حیطه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی و سه نوع مهارت دریافت، پردازش و پاسخ به تفکیک پایه تحصیلی (اول، دوم و سوم) انجام شد و نتیجه حاصل از آن در جدول شماره ۵ و نتیجه آزمون تعقیبی LSD در پیوست آورده شده است. مطابق این جدول بجز حیطه رفتاری و مهارت دریافت که سطح معناداری ضعیف‌تر داشتند (به ترتیب $p = 0/038$ و $p = 0/002$) سایر تفاوت‌ها در سطح بالایی معنادار بوده‌اند.

جدول شماره ۵. تحلیل واریانس مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی کتابهای تعلیمات اجتماعی به تفکیک پایه، مهارت و حیطه‌ها

حیطه ها ، مهارت‌ها/ منبع	مجموع	درجه	میانگین	F مشاهده	سطح
حیطه رفتاری	میان گروهی	۲	۲۰/۲۶	۳/۳۱	۰/۰۳۸
	درون گروهی	۲۷۵	۶/۱۳		
	کل	۲۷۷			
حیطه عاطفی	میان گروهی	۲	۳۰۸/۱۱	۲۴/۵۵	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۲۷۵	۱۲/۵۵		
	کل	۲۷۷			
حیطه شناختی	میان گروهی	۲	۴۱۰/۲۲	۳۵/۰۲	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۲۷۵	۱۱/۷۲		
	کل	۲۷۷			
مهارت دریافت	میان گروهی	۲	۳۴/۶۷	۶/۵۶	۰/۰۰۲
	درون گروهی	۲۷۵	۵/۲۹		
	کل	۲۷۷			
مهارت پردازش	میان گروهی	۲	۲۲۲/۰۳	۲۴/۲۱	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۲۷۵	۹/۱۷		
	کل	۲۷۷			
مهارت پاسخ	میان گروهی	۲	۲۵۳/۷۶	۱۹/۹۹	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۲۷۵	۱۲/۶۹		
	کل	۲۷۷			

بحث و نتیجه گیری

کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی (برای هر پایه یک کتاب) همه در سال ۱۳۸۳ چاپ و با رویکردی نوین به کتاب درسی، تألیف و تدوین شده‌اند. در این کتابها به خلاف قبل تلاش شده است، یادگیریهای فعال جای یادگیری منفعل و روشهای فعال تدریس جای روشهای سنتی را بگیرند. وجود بخشهایی مانند «بحث و فعالیت» (۱۵ درصد محتوا)، «تمرین و تکلیف» (۲۰ درصد محتوا) «راهنمایی» (۱۶ درصد محتوا) و حتی خیلی از توضیحات متن یا موضوعات تصاویر (موضوع ۲۳ درصد تصاویر فعالیتهای اجتماعی است) میزان مشارکت و فعالیت دانش‌آموزان و ارتباط مستمر و تعامل قوی و عمیق آنان با یکدیگر و با معلم را نسبت به قبل افزایش می‌دهند و از این نظر می‌توان گفت کتابهای تعلیمات اجتماعی از نظر در بر داشتن مهارتهای ارتباطی و اجتماعی یا زمینه‌سازی برای یادگیری، توسعه و تعمیق این مهارتها غنی و قوی هستند.

در نظام آموزشی کشور ما و به ویژه در مدارس، کتاب درسی یکی از مولفه‌های اساسی مدرسه‌ای است که بیش از ۹۰ درصد رفتار دانش‌آموز، معلم و حتی عوامل مدیریتی مدرسه وابسته به آن است. مثلاً برنامه‌ریزی، روش تدریس و ارزشیابی معلم در کلاس درس به میزان چشمگیری وابسته به نوع، ساختار، حجم و نحوه تدوین محتوای کتاب درسی است. این در حالی است که کتابهای تعلیمات اجتماعی اخیر برای دوره راهنمایی از این نظر بسیار غنی و مناسب است. پژوهشهای متعددی (لین، هوفمن، رایرین و کلینسون، ۱۹۹۸) نشان داده بودند که اغلب کتابهای درسی در برگیرنده مهارتهای اجتماعی و ارتباطی بسیاری هستند، لیکن یکی از موانع اصلی عدم ایجاد این مهارتها در دانش‌آموزان، روشهای تدریس سنتی و غیرفعال بوده است که این مانع، در کتابهای جدید تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی وجود ندارد و محتوای کتابها به گونه‌ای سامان داده شده است، در تدریس و زمینه‌سازی برای یادگیری که ضرورتاً باید از روشهای فعال، مشارکتی و تعاملی استفاده کرد. اشکال و مانع دوم فاصله و انفکاک

است که میان کلاس و خانه یا مبانی و مباحث نظری و جنبه‌های عملی و کاربردی مفاهیم، مطالب و مهارت‌ها وجود دارد. به ویژه در زمینه مهارت‌ها که تمرین، تکرار و کاربرد، یکی از ضروریات است. این در حالی است که آنچه در کتابها یا کلاسهای درسی گوناگون تدوین، ارائه و تدریس می‌شود در هیچ مکان دیگر غیر از کلاس، پیگیری، تمرین و تکرار نمی‌شود و به زبان دیگر به زندگی عادی و روزمره دانش‌آموز پیوند نمی‌خورد. این مانع یکی از آسیب‌های جدی نظام آموزشی ما در تمامی این رشته‌ها و زمینه‌هاست که باید تدبیری اساسی و جدی برای آن اندیشیده شود.

با یک نتیجه‌گیری کلی و اولیه می‌توان گفت که کتابهای تعلیمات اجتماعی تحلیل شده در پژوهش اخیر از جنبه در بر داشتن بیشتر مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی غنی و قوی هستند. زیرا از یک سو حجم کتاب خیلی زیاد نیست تا معلم و دانش‌آموز نگران تمام شدن کتاب در طول سال تحصیلی باشند و از سوی دیگر میزان فعالیت، بحث و مشارکت دانش‌آموزان با معلم و تعامل آنها با یکدیگر - اگر از روشهای مشارکتی و فعال استفاده شود - به اندازه کافی است، به شرط آنکه با توجه به نظر میشل و گیسون (۱۹۹۰) «همه فعالیت معلمان و مدرسه حتی در کشورهای پیشرفته نباید فقط معطوف به مواد درسی باشد تا از رشد اجتماعی دانش‌آموزان غافل نشوند». بر اساس تحلیل نمره کلی می‌توان نتیجه گرفت که کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی، از نظر ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی - لاقبل در درون محتوای خود - بسیار غنی و قوی هستند و زمینه لازم را برای رشد اجتماعی و ارتباطی دانش‌آموزان فراهم کرده‌اند. حال عامل کمک‌کننده و نهایی برای رسیدن به نتیجه، کاربرد روش مناسب تدریس برای معلمان در درجه اول و تمرین و تکرار و عمل کردن به این مهارت‌ها در مدرسه و خانه و جامعه در مرتبه بعدی است. نتیجه‌گیری درباره هر یک از خرده مقیاسهای شش‌گانه مهارت‌های ارتباطی نیز مشابه نتیجه‌گیری کلی است.

مهارت‌های دوستیابی و برقراری ارتباط با غریبه‌ها که یکی از نیازهای ضروری و عادی زندگی و رشد اجتماعی دانش‌آموزان است بیشترین درصد محتوای کتابها را به

خود اختصاص داده است: این در حالی است که درصدهای مربوط به مهارتهای کلامی و غیرکلامی در کتابها پایین است. شاید به این دلیل که مهارتهای کلامی و غیرکلامی بیش از همه به دروس فارسی، املا و انشا مربوط است تا به درسی مانند تعلیمات اجتماعی. همچنین در دنیای پیچیده و تقریباً نا امن امروزی مهارتهای جرأت‌ورزی از ضروریات زندگی به شمار می‌آید. روزگاری که والدین به هیچ وجه، وقت، توانایی، قدرت، مهارت و دانش کافی برای مراقبت همه جانبه از کودکان و نوجوانان خود را ندارند. تحلیل کتابهای مورد بررسی نشان می‌دهد که بیشتر متغیرهای این خرده مقیاس کم و بیش در صفحات گوناگون کتابها وجود دارند. با این همه یافته‌های حاضر با وضع فرهنگی و آداب و رسوم کشور ما کاملاً هماهنگ و سازگار است. در فرهنگ ما تعریف از خود یا خودگویی مثبت، نه گفتن به دیگران و تعریف از دیگران حتی در رفتار بزرگسالان خیلی مشاهده نمی‌شود و شاید شرم، فروتنی، محافظه‌کاری و «رودربایستی» عواملی هستند که مانع از بروز این مهارتها در رفتار افراد می‌شوند. همه ما در بیان نیازهای خود و شناخت حقوق خود و دیگران کمتر مشکل داشته‌ایم. به هر شکل کتابهای تحلیل شده از نظر داشتن مهارتهای جرأت‌ورزی نیز وضعی مناسب و مطلوب دارند. درباره سایر خرده مقیاسها نیز نتایج مشابهی به دست آمده است.

یافته‌های فوق نشان می‌دهند که هم در مقیاس کلی و هم در هر یک از خرده مقیاسها، محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی، از نظر داشتن مهارتهای ارتباطی و اجتماعی و نقش و تأثیری که می‌توانند در ایجاد و تقویت این مهارتها در دانش‌آموزان و یاری‌رساندن به بهبود رشد اجتماعی آنان داشته باشند، وضعی مطلوب و مناسب دارند. همچنین می‌توان نتیجه گرفت که اگر کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به شیوه‌ای دیگر - مطابق با الگوی سه مرحله‌ای مهارتهای ارتباطی - نیز مورد بررسی قرار گیرند، دارای محتوایی غنی هستند و هر یک از این مهارتها را نیز دارند، به گونه‌ای که در بیش از ۸۵ درصد صفحات کتابها حداقل یکی مهارتهای دریافت، پردازش یا پاسخ وجود داشته‌اند. همچنین مهارتهای اجتماعی و ارتباطی را می‌توان در

طیف سه حیطه‌ای شناختی، عاطفی و روانی، حرکتی طبقه‌بندی و محتوای کتابها را از این زاویه نیز بررسی و تحلیل کرد. یافته‌های به دست آمده نیز از این جنبه، برخوردار کتابهای تحلیل شده را از این سه حیطه به خوبی نشان می‌دهند. به این ترتیب که بیش از ۹۰ درصد صفحات از این مهارتها برخوردار بوده‌اند. هرچند مهارت‌های اجتماعی در حیطه شناختی، تنوع و واریانس بیشتر و در حیطه رفتاری واریانس و تنوع کمتری داشته است.

خرده مقیاسهای شش‌گانه مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی به تفکیک پایه تحصیلی تفاوتی معنادار دارند هرچند اغلب درصدهای مشاهده شده با درصدهای بحرانی - در عین حال که دارای تفاوت معنادارند - اختلاف زیاد با هم ندارند و تفاوت‌های به دست آمده بیش از آن که ناشی از محتوای متفاوت کتابها باشد می‌تواند متأثر از سن رشد یا ... باشد. همچنین آزمونهای تحلیل واریانس سه حیطه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی و مهارت‌های سه‌گانه دریافت، پردازش و پاسخ به تفکیک پایه تحصیلی نشان می‌دهند که در بیشتر موارد (بجز حیطه رفتاری و مهارت دریافت که دارای سطح معنادار ضعیفتر بوده‌اند) تفاوتها معنادار و حاکی از این است که محتوای کتابها به طور یکسان همه سطوح، حیطه‌ها و مهارتها را پوشش نداده است.

پیشنهادهای

* تهیه دستورالعمل‌های ساده و قابل اجرای همراه با محتوایی غنی، کاربردی و مفید برای آموزش مهارت‌های برقراری ارتباط، جرأت‌ورزی، مسئولیت‌پذیری، خودگردانی، درک ارزشهای اجتماعی، آشنایی با قوانین اجتماعی، شغل‌یابی، پر کردن اوقات فراغت و مهارت‌های مقابله‌ای، برای همه گروه‌های سنی به ویژه کودکان، نوجوانان و جوانان.

* آشنا کردن کادر مدرسه به ویژه معلمان با ضرورت آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان و فرزندان‌شان از طریق جلسات آموزش خانواده، و حل مشکلات آنان پیرامون این مسئله.

* با توجه به اینکه اغلب پژوهش‌های پیشین و یافته‌های حاضر تاثیر مثبت آموزش مهارت‌های اجتماعی را بر بهبود عملکرد و کاهش رفتارهای مخرب و غیرمفید نشان داده

است برنامه‌ریزی کردن برای آموزش مهارت‌های اجتماعی در مقاطع پیش دبستانی، دبستان، دوره راهنمایی و اصلاح نقایص مهارت‌های اجتماعی در دانش‌آموزان دبیرستانی و حتی برای دانشجویان در محافل و مراکز دانشگاهی.

* تأسیس پژوهشکده مهارت‌های زندگی (که اعم از همه مهارت‌های اجتماعی، ارتباطی، فردی و ... است) در آموزش و پرورش به منظور تحقیق پیرامون مهارت‌های گوناگون و تهیه فیلم و جزوات آموزشی و ... در این زمینه، پرورش نیروهای متخصص به منظور تدریس این مهارت‌ها به دبیران، مشاوران، دبیران پرورشی و سایر کادر مدرسه.

* عدم تأکید صرف بر رشد قوای ذهنی و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان مقاطع مختلف تحصیلی (آنگونه که متأسفانه در فضای عمومی کشور نمره‌گرایی، کنکور زدگی و رشته‌زدگی در میان خانواده‌ها بسیار رایج و جزء فرهنگ آنان شده است) و تلاش برای رشد متعادل جسمی، ذهنی، اجتماعی، روانی، و اخلاقی آنان.

* به سبب نقش و تاثیر تعیین‌کننده کتاب درسی در نظام آموزشی ما هم برای دانش‌آموز و هم برای معلم تحقیق، برنامه‌ریزی و تدوین محتوای دروس فعلی و تالیف کتابهای اختیاری با توجه به مهارت‌های اجتماعی و تدریس آنها با بهره‌گیری از شیوه‌های فعال تدریس و فعالیتهای گروهی دانش‌آموزان به میزان زیاد مهارت‌های اجتماعی شدن آنان را بهبود می‌بخشد.

* تدوین کتابی با عنوان «مهارت‌های زندگی» که در برگیرنده آموزش انواع مهارت‌های ضروری برای زندگی آینده دانش‌آموزان باشد، در حال حاضر کتاب حرفه و فن و تعلیمات اجتماعی بخشی از این هدف را پوشش می‌دهند.

* در تالیف کتابهای درسی جدید یا تجدید نظر در کتابهای فعلی به مهارتهایی مانند برقراری ارتباط با جنس مخالف - که طبق یافته‌ها در کتابهای اجتماعی بسیار کم مورد توجه بوده است - با توجه به فرهنگ اسلامی و نیاز جامعه توجه بیشتری صورت گیرد.

* راه اندازی و ترویج نظام فعالیتهای گروهی در مدرسه، در سه بعد کلاس درس، معلمان و والدین. زیرا مدرسه سازمانی متشکل از گروههای گوناگون است و توان روانشناختی گروه در مدرسه بهترین زمینه برای آموزش و تمرین مهارت‌های اجتماعی است.

جداول پیوست:

جدول شماره ۱ پیوست. نتیجه آزمون تعقیبی LSD برای مشخص شدن تفاوت‌های معنادار جدول شماره شش

سطح معناداری	خطای معیار	میانگین تفاوتها (I-J)	پایه (J)	پایه (I)	حیطه‌ها / مهارتها
۰/۰۱۶	۰/۳۷	۰/۹۰*	دوم	سوم	حیطه رفتاری
۰/۰۱۶	۰/۵۱	۱/۲۳*	دوم	اول	حیطه عاطفی
۰/۰۰۰	۰/۵۳	-۲/۴۵*	سوم	اول	
۰/۰۰۰	۰/۵۳	۳/۶۸*	دوم	سوم	
۰/۰۰۰	۰/۴۹	۲/۲۵*	اول	دوم	حیطه شناختی
۰/۰۰۰	۰/۵۱	۴/۲۷*	اول	سوم	
۰/۰۰۰	۰/۵۱	۲/۰۳*	دوم	سوم	
۰/۰۰۰	۰/۵۳	۳/۲۶*	اول	سوم	مهارت پاسخ
۰/۰۰۰	۰/۵۳	۲/۴۹*	دوم	سوم	
۰/۰۰۰	۰/۳۴	۱/۲۵*	دوم	سوم	مهارت دریافت
۰/۰۰۰	۰/۴۵	۲/۹۱*	اول	سوم	مهارت پردازش
۰/۰۰۰	۰/۴۵	۲/۶۱*	دوم	سوم	

* معنادار در سطح معناداری $\rho = ۰/۰۵$

** فقط یافته‌های تفاوت‌های معنادار در جدول فوق گزارش شده‌اند.

جدول شماره ۲ پیوست. توزیع مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در کتابهای اجتماعی به تفکیک حیطه‌ها

رفتاری		عاطفی		شناختی		تعداد مهارتها
(فراوانی، درصد)		(فراوانی، درصد)		(فراوانی، درصد)		درصافحه/ حیطه‌ها
۱۱	۳۱	۷	۲۰	۹	۲۵	۰
۷	۱۹	۱۱	۳۱	۵	۱۳	۱
۹	۲۴	۷	۲۰	۹	۲۵	۲
۹	۲۵	۹	۲۴	۸	۲۲	۳
۱۱	۳۱	۶	۱۷	۸	۲۲	۴
۱۶	۴۴	۶	۱۸	۱۶	۴۴	۵
۱۸	۴۹	۱۵	۴۳	۱۱	۳۰	۶
۱۲	۳۶	۸	۲۲	۹	۲۴	۷
۴	۱۲	۸	۲۱	۴	۱۱	۸
۳	۹	۴	۱۲	۵	۱۳	۹
۰	۰	۵	۱۴	۵	۱۴	۱۰

۰	۰	۴	۱۱	۵	۱۵	۱۱
۰	۰	۴	۱۱	۴	۱۱	۱۲
۰	۰	۴	۵	۱	۴	۱۳
۰	۰	۲	۶	۰	۲	۱۴
۰	۰	۲	۳	۰	۱	۱۵
۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱۶
۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱۷
۱۰۰٪	۲۷۸	۱۰۰٪	۲۷۸	۱۰۰٪	۲۷۸	مجموع

جدول شماره ۳ پیوست. توزیع مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در کتابهای اجتماعی به تفکیک نوع مهارتها

پاسخ (فراوانی، درصد)		پردازش (فراوانی، درصد)		دریافت (فراوانی، درصد)		تعداد مهارت در صفحه / نوع مهارت
۵	۱۵	۱۱	۳۱	۱۴	۴۰	۰
۴	۱۲	۵	۱۵	۸	۲۱	۱
۵	۱۴	۱۰	۲۹	۹	۲۴	۲
۶	۱۶	۱۰	۲۹	۲۰	۵۵	۳
۵	۱۵	۲۰	۵۵	۱۶	۴۴	۴
۶	۱۷	۱۱	۳۰	۱۰	۲۸	۵
۹	۲۵	۹	۲۴	۱۲	۳۳	۶
۱۸	۵۰	۵	۱۴	۷	۱۹	۷
۸	۲۳	۷	۱۹	۴	۱۰	۸
۸	۲۲	۴	۱۲	۱	۴	۹
۸	۲۳	۱	۳	۰	۰	۱۰
۴	۱۱	۴	۱۲	۰	۰	۱۱
۵	۱۴	۱	۲	۰	۰	۱۲
۲	۵	۱	۲	۰	۰	۱۳
۳	۸	۰	۱	۰	۰	۱۴
۲	۵	۰	۰	۰	۰	۱۵
۱	۲	۰	۰	۰	۰	۱۶
۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱۷
۱۰۰٪	۲۷۸	۱۰۰٪	۲۷۸	۱۰۰٪	۲۷۸	مجموع

منابع

فارسی

- به پژوه احمد و همکاران (۱۳۸۴). تاثیر آموزش فنون کنترل خود بر بهبود مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان با اختلال کاستی توجه و بیش‌فعالی. فصلنامه پژوهش در حیطه کودکان استثنایی. سال هفتم. شماره ۱. پیاپی ۲۳.
- کارگاه آموزش مهارت‌های زندگی (اجتماعی، ارتباطی و ...) (۱۳۸۲). دست‌نوشته چاپ نشده. اصفهان.
- پالاهنگ، حسن (۱۳۷۸). آموزش مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی. دست‌نوشته چاپ نشده.
- خلیلی، بهروز. (۱۳۷۲) کاربرد سه روش درمانی (آموزش مهارت‌های اجتماعی، آموزش کنترل خود، آموزش اداره مشروط والدین) در کاهش رفتار پرخاشگرانه کودکان پرخاشگر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. انستیتو روانپزشکی دانشگاه تهران.
- دیکسون، دیوید و هارجی، کریستین (۱۳۷۷). مهارت‌های اجتماعی در روابط میان فردی ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت. تهران: رشد.
- شرف بیانی، حمیدرضا (۱۳۷۴). بررسی و تحلیل محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی اول و دوم راهنمایی از نظر معلمان و مولفان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی. تهران.
- عریضی و احمدرضا عابدی. (۱۳۸۲). تحلیل محتوای کتابهای ... از نظر پرداختن به انگیزه پیشرفت. آموزش و پرورش استان اصفهان؛ کارشناسی تحقیقات.
- عباسی، مجید (۱۳۸۳). تحلیل محتوای کتابهای علوم اجتماعی دوره متوسطه از جنبه انطباق با اهداف مصوب. آموزش و پرورش استان اصفهان؛ کارشناسی تحقیقات.
- فاتحی‌زاده، مریم؛ فتحی، فاطمه (۱۳۸۰). بررسی عملکرد مدرسه در ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه. آموزش و پرورش استان اصفهان؛ کارشناسی تحقیقات.
- فتحی، فاطمه. (۱۳۷۸). بررسی تأثیر دو روش گروهی آموزش مهارت‌های اجتماعی و شناخت درمانی بک بر افزایش عزت‌نفس دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی: تهران.
- ماسن، پاول هنری و ... دیگران. (۱۳۷۰). رشد و تکامل شخصیت کودک، ترجمه مهشید یاسایی. تهران، نشر مرکز.

- یارعلی، جواد (۱۳۷۹). تحلیل محتوای کتابهای غیردرسی مطالعه شده توسط دانش‌آموزان.... سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان؛ کارشناسی تحقیقات.
- یارعلی، جواد (۱۳۸۴). تحلیل محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به لحاظ ایجاد و پرورش مهارتهای ارتباط با دیگران. سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان؛ کارشناسی تحقیقات.
- یعقوبی، حمید (۱۳۷۶). تأثیر جرأت‌آموزی به روش گروهی بر مهارتهای اجتماعی دانش‌آموزان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. تهران.
- یونسف. (۲۰۰۰). برنامه آموزش مهارتهای زندگی. ترجمه سلیبی و مردیها، دفتر موسسه بین‌المللی آموزش جهانی، undp.

انگلیسی

- Austin H.M. (2003). *Use of self-management techniques for treatment of students diagnosed with ADHD: An empirical investigation of the self-regulation of behavior*. Dissertation Abstract International Section B: Sciences & Engineering 64 2904.
- Blay ; Whitby (2005). *Technical Communication Skills*. blayw@Sussex.ac.uk.
- Catherine; Gaggard. (2006). 101 Ways To Improve Your Communication Skills. Reno'Nevada' January.
- Collinson-Vivienne; Hoffman, Lynn-M. (1998). High School as a Rite of Passage for Social and Intellectual Development. paper presented at the *Annual Meeting of the American Educational Research Association* (Sandiego, CA, April 13-17)
- Coyne, Phyllis. (1973). *Social Skills Training: A three - Pronged Approach for Developmentally Disabled Adolescents and Young Adults*.
- Duvall, M.-Letha, Miller: Patrician, Miller, Teresa, Tillman, Tzola. (1997). *Social Skill: Improving Student Behavior*". Master's Research Project, saint Xavier university and TRT/ SKY light.
- Gattman, shawn- L. & etc (1980). *Adolescent's perceived sense of Belonging, Master's fort Hays state university*. us; Kansas.
- Geranland, edward. (1963). *Case study Uganda. Position on planning and practices - life skills*. From [http://www.Femshalen.org/...](http://www.Femshalen.org/)
- Hammann, Donald-L; Lineburgh; Nancy; Paul, Stephen. (1998). Enhancing effectiveness and social skill development. *Journal of Research in Music-Education*. Vol 46. N. 1: 87-101. spr, 1998.
- Henrich' H; Gevenseleben' H; Freisleder' F.J; Moll' G.H & Rothenberger'A. (2004). *Training of slow cortical potential in attention- deficit/hyperactivity disorder: evidence for positive behavioral and neurophysiological effects*. *Biological Psychiatry* '55 772- 775.
- leaders workshop. (2007) *Basic Communication Skills*. From

- [http://finance.groups.yahoo.com/group/join our eGroup](http://finance.groups.yahoo.com/group/join_our_eGroup) .
- Lewis- Timoty- J. Sugai - George, Colvin - Geoff. (1998) Reducing problem behavior through a school - wide system of affective behavioral support: Investigation of a school - wide Social skill, traning program and a contextual intervention. *School psychology - Review*. vol727, N. 3. 446-59.
- Liberman, R.P.(1989). *Social skill training for psychiatric patients*. press pergaman.U.S.A.
- Michell, Dumas. (1979). *Document of life skills*. [http// savy. Search. Com](http://savy.Search.Com).
- New mann, fred - M; Rutter - Robert, A. (1983). *The effects of High school community service programs on student's social Development*. final Report. National Inst. of Education, Washington, Dc. us.; Consin.
- Spies - Paul (1995). Turning the Tables: the Growing Need for High schools to follow the lead of Middle Level Reform thra Interdisciplinary teaming. Paper presented at *the Annual National Middle School Association conference and Exhibit* (22 nd, New orJeans, 1-4, 1995, LA, November).
- Tracy ; Randstorm . Williams.(2005) . *Intercultural Communication Skills*. Texas Christian University Education Abroad Coordinator .NAFSA Annual Conference June '1 2005 .
- Wampold - Bruce. E. (1995). Social skills and Social environment produced by different Holland types: A social perSpective on person environment fit models. *Journal of CoullSeling psychology*. V 42. N 3. P 365-78.